

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De koloniale schuldclassificatie voorbij: Nederlands, Brits en Frans extreem geweld in vergelijkend perspectief, 1945-1962

Brocades Zaalberg, T.W.; Luttikhuis, B.; Oostindie, G.; Brocades Zaalberg, T.W., Buchhem, E.; Captain, E.; Eickhoff, M.; ... ; Zwinkels, E.

Citation

Brocades Zaalberg, T. W., & Luttikhuis, B. (2022). De koloniale schuldclassificatie voorbij: Nederlands, Brits en Frans extreem geweld in vergelijkend perspectief, 1945-1962. In G. Oostindie, T. W. , B. , E. Brocades Zaalberg, E. Captain, M. Eickhoff, R. Frakking, A. Harmanny, ... E. Zwinkels (Eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (pp. 381-407). Amsterdam: Amsterdam University Press. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3281628>

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3281628>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

8.

De koloniale schuldclassificatie voorbij

Nederlands, Brits en Frans extreem geweld in vergelijkend perspectief, 1945-1962

THIJS BROCADES ZAALBERG EN BART LUTTIKHUIS

Historische vergelijkingen kunnen ons helpen koloniale oorlogen beter te begrijpen. Ze stellen ons ook in staat vormen van extreem geweld die Nederlandse, Britse, Franse en andere troepen tijdens de naoorlogse dekolonisatiegolf toepasten beter te verklaren. Grondig comparatief onderzoek naar buitensporig geweld in oorlogen als die in Vietnam, Algerije, Maleisië en Kenia is echter zelden verricht, en de casus Indonesië is daarbij, tot nu toe, al helemaal nauwelijks betrokken. Om die reden is in het voorjaar van 2019

Verdachten van de zogenoemde Mau Mau-opstand tegen het Britse koloniale bewind in Kenia worden in 1953 vastgehouden in dit kamp bij Thompson Falls. Op de achtergrond is een galg te zien, waarmee doodvonnissen worden voltrokken. Bron: Corbis/Hulton-Deutsch Collection (via Getty Images).

een team van internationale en Nederlandse onderzoekers bijeengebracht op het *Netherlands Institute for Advanced Study* (NIAS), met het doel in deze lacune te voorzien. De onderzoekers werkten aan gerichte vergelijkingen op thema's als de politieke omgang met schandalen rondom extreem geweld, de inzet van zware wapens, seksueel geweld en de microdynamiek van geweld. De bredere vergelijkende context namen wij als projectleiders voor onze rekening. In dit hoofdstuk bespreken wij de belangrijkste bevindingen van het onderzoek.¹

WAAROM WE VERGELIJKEN: OVEREENKOMSTEN EN OORZAKEN

Het ontbreken van diepgravend vergelijkend onderzoek naar extreem geweld in de koloniën betekent niet dat het trekken van parallellen en het schetsen van contrasten nooit eerder is gedaan. Tijdgenoten deden dit al. Zij gebruikten zulke vergelijkingen echter meer voor politieke dan voor analytische doeleinden. Tegelijk gaat deze comparatieve traditie veel verder terug dan de dekolonisatiegolf. Zo ontstak de liberale parlementariër Egbert Kielstra al in 1901 in woede toen kritische Nederlandse dagbladen parallellen trokken tussen Nederlandse wreedheden tijdens de Aceh-oorlog (1873-1913) en de spijkerharde Britse contraguerrillastrijd tegen de opstandige Boeren in Zuid-Afrika. De vergelijking ging volgens de voormalig Aceh-officier Kielstra op alle fronten mank. Het Indisch leger had zich, vooral onder de door hem bejubelde generaal Johannes van Heutsz rond 1900, 'tegenover de Atjehers oneindig veel menselijker gedragen' dan de Britse imperialisten tegenover de Boeren. En dat terwijl Aceh 'een land van piraten' was en de Britten zich misdroegen tegenover 'vreedzame landbouwers', een Nederlands broedervolk, en zij ook de vrouwen en kinderen niet spaarden. Kielstra, behalve veteraan en politicus ook chroniqueur van de Aceh-oorlog, zag veeleer overeenkomsten tussen Van Heutsz en zijn Franse tijdgenoot Joseph Gallieni, een fameuze koloniale generaal die bekendstond om het bedenken van een zogenaamd verlichte, militair-economisch-bestuurlijke 'olievlek-methode' die richtinggevend zou zijn geweest tijdens de verovering van Indochina.²

Kielstra's betoog is een treffend voorbeeld van de wijze waarop vergelijkingen in het verleden zijn gebruikt – en misbruikt. Zijn vergelijking diende het politieke doel van rechtvaardiging van een oorlog en het goedpraten van de daarbij gehanteerde methoden. Kielstra liet de gigantische slachtoffer aantallen, vernietiging en maatschappelijke ontwrichting in zowel Aceh

als de Franse koloniën buiten beeld. Daarbij vergeleek hij ook nog eens een sterk geïdealiseerde versie van zowel de ‘Franse methode’ als de Nederlandse ‘Atjeh-strategie’ met een juist zeer kritische (Nederlandse) verslaggeving over de inderdaad nietsontziende Britse contraguerrilla tegen de Boeren.³

Een halve eeuw later, in 1946, achtte ook legercommandant generaal Simon Spoor de zogenaamd chirurgische ‘Hollandsche methode’ van zijn troepen superieur en te prefereren boven het in zijn ogen willekeuriger en hardhandiger collectief bestraffende optreden van de Britten tijdens hun geallieerde bezettingstaak op Java en Sumatra in de maanden na de Japanse capitulatie. Hij wees onder meer op de grootschalige bombardementen die zij uitvoerden als vergelding voor moordpartijen door Indonesiërs op Brits-Indische militairen. Ook de Nederlandse procureur-generaal Henk Felderhof nam de Britten op de korrel. Ter rechtvaardiging van de destijds al zeer omstreden, maar volgens hem meer doelgerichte ‘methode Westerling’ bekritiseerde hij de luchtaanvallen die de Royal Air Force in 1948 uitvoerde op communistische rebellen in de Britse kolonie Maleisië.⁴ Luitenant-gouverneur-generaal Hubertus van Mook daarentegen vergeleek – intern – al in januari 1947 de moorddadige methoden van de commando’s van het Depot Speciale Troepen met die van de verfoeide Japanse bezetter – zonder direct in te grijpen, het politieke doel heiligde kennelijk de middelen.⁵ Anders gezegd: de drie hoogste koloniale functionarissen in Jakarta vergeleken ieder op zich extreem geweld met een bepaald doel: Spoor om de superieure tactiek van het KNIL aan te tonen, Felderhof om massa-executies te legitimeren en Van Mook om zijn morele afkeer over het optreden van de eigen troepen uit te spreken, terwijl hij overigens bleef weggijken.

Ook historici hebben dekolonisatieoorlogen vergeleken. Zij behandelden daarbij extreem geweld meestal niet als centraal thema, maar in de marge van breder onderzoek naar dekolonisatieprocessen of van *counterinsurgency*-strategieën. Hierin benadrukten Angelsaksische onderzoekers eveneens nationale verschillen, veelal met de Britse *hearts and minds*-benadering en *minimum force philosophy* van de jaren 1950 en 1960 als ideaalbeeld. Deze vermeend subtiele aanpak werd dan afgezet tegen het extreem gewelddadige optreden van de Fransen in Algerije (1954-1962), soms ook de Portugezen in Mozambique (1964-1974) en de Amerikanen in Vietnam (1965-1973).⁶ De Britse historicus David Anderson verwierp een dergelijke vergelijking later treffend als niets meer dan het opstellen van een ‘league table of barbarity’.⁷

Het ‘excessendebat’ in Nederland bleef bovenal een nationale aangelegenheid, met weinig belangstelling voor vergelijkingen. Onderzoekers die

wreedheden in Indonesië wel vergeleken, deden dit meestal zijdelings en ook om vast te stellen of ‘wij’ beter of – meestal – tenminste niet zo slecht waren als anderen. Loe de Jong velde in 1988 een hard oordeel over Nederlands excessief geweld in Indonesië, maar relativeerde zijn brisante conclusies onmiddellijk door zich nadrukkelijk aan te sluiten bij de conclusie van Jacques van Doorn en Wim Hendrix. De twee Indiëveteranen waren hem drie jaar daarvoor in de heruitgave van hun baanbrekende sociologische studie *Ontsporing van Geweld* voorgegaan in het fingerwijzen naar de gewelddadigere koloniale ‘ander’ en de overweldigende inzet van vuurkracht door de Amerikaanse krijgsmacht in Vietnam. In die heruitgave was een comparatief hoofdstuk toegevoegd dat de auteurs zelf typeerden als ‘zeer schetsmatig’, maar hun pionierswerk is nog steeds van grote waarde.⁸ Ook recente Nederlandse vergelijkingen van buitensporig geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en latere counterinsurgencies neigen naar een dergelijke ‘classificatie van schuld’. Het Nederlandse militaire optreden belandt dan doorgaans impliciet halverwege ‘de ranglijst’.⁹

Traditioneel is zowel door tijdgenoten als historici veel nadruk gelegd op de *verschillen* tussen dekolonisatieoorlogen, in termen van strijdwijze, geweldsintensiteit en extreme geweldpleging. Uiteraard zijn we niet blind voor deze – vaak aanzienlijke – verschillen, maar juist door de vergelijking te concentreren op extreem geweld kunnen we ook overeenkomsten blootleggen en daarmee de uitzonderlijkheid van extreem dekolonisiategeweld bevragen. Vervolgens rijst de vraag of er een causale samenhang bestaat tussen de intensiteit van oorlogvoering en de frequentie van transgressies. Deze aanpak maakt het mogelijke om het cliché ‘waar gehakt wordt, vallen spaanders’ ter discussie te stellen.¹⁰ Vond het leeuwendeel van de wandaden eigenlijk wel plaats in het heetst van de strijd, tijdens gevechtsoperaties dus? Of gebeurde dat eerder in de marge van de gevechten of zelfs op grote afstand daarvan?

Om zulke vragen te kunnen beantwoorden is het van belang eerst stil te staan bij definities en vormen van extreem geweld. Vervolgens vergelijken we de verschillende contexten, de schaal en de intensiteit van de oorlogvoering. Daarna behandelen wij het krijgsgeweld in relatie tot gewelddadige transgressies – waarbij onze getalsmatige verkenning vooral dient ter illustratie van de complexiteit, wellicht zelfs de onmogelijkheid van schuldclassificatie.

Het doel van deze vergelijkende methode, waarin wij de nadruk leggen op overeenkomsten, is het vinden van brede verklaringen. Waarom vonden de drie belangrijkste koloniale mogendheden – democratieën die in Europa en

Azië recentelijk hadden geleden onder, en hadden gestreden tegen fascisme en terreur – het kennelijk onvermijdelijk, logisch en tot op zekere hoogte ook verdedigbaar om nu zelf gebruik te maken van methoden die ofwel overduidelijk over de grens gingen, of zich afspeelden in de schemerzone tussen legitiem oorlogsgeweld en oorlogsmisdaden?¹¹ Door het systematisch ordenen van de vele oorzaken die al zijn aangevoerd, streven wij naar een meer oorzakelijke hiërarchie: welke factoren zijn structureel, welke eerder incidenteel? En is er, als we inderdaad meer nadruk moeten leggen op overeenkomsten dan voorheen, wellicht een verbindende factor aanwijsbaar die de nationale casussen overstijgt en ons kan helpen beter te begrijpen *waarom* extreem geweld in deze oorlogen veelvuldig voorkwam?

DEFINITIES EN VORMEN VAN EXTREEM GEWELD

De hiernavolgende vergelijking richt zich hoofdzakelijk op extreem geweld, momenten dat geweld bepaalde wettelijke, normatieve of politieke grenzen overschrijdt. Het is uiterst ingewikkeld om in detail af te bakenen welke handelingen of situaties precies moeten worden aangeduid als ‘excessief’ of ‘extreem geweld’, ‘ontsporing(en) van geweld’, ‘massageweld’ of ‘oorlogsmisdaden’. Het is in veel gevallen analytisch problematisch om gewelddadige transgressies – een term waarmee wij het procesmatige karakter ervan benadrukken – te onderscheiden van in het geldende oorlogsrecht als legitiem beschouwd geweld. Dit is temeer het geval in een koloniale context, waarin het rechtsstelsel zelf een wapen was in handen van de koloniale mogendheid.¹² Bovendien waren het normenkader en het juridisch kader zoals vastgelegd in de Neurenberg-principes in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van december 1948, de Derde en Vierde Geneefse Conventies uit 1949 volop in beweging.¹³ Nederland en andere koloniale machten beschouwden het formeel dan ook veelal niet van toepassing op hun ‘interne’ conflicten. Desondanks werden de beginselen van humanitair oorlogsrecht zelfs door Nederland reeds in de late jaren veertig de facto van toepassing verklaard.¹⁴

Meer dan de juridische kaders benadrukken we in onze benadering dat in de meeste gevallen de betrokken actoren, van opperbevelhebber tot dienstplichtige, zich er goed van bewust waren wanneer zij of collega's een grens overschreden, bijvoorbeeld in gevallen van marteling, executies van gevangenen, verkrachting, plundering of het platbranden van hele dorpen. Dit wordt gestaafd door dagboeken van Nederlandse militairen die – in lijn met Van Mooks ‘Japanse’ vergelijking – expliciet parallellen trekken met de

praktijken van de Duitse bezetter. Hierbij valt vooral de vergelijking met de razzia van Putten in 1944 op. Net als de officiële bronnen interpreterden of legitimeerden veel dagboekschrijvers dergelijke daden desondanks vaak als ‘een noodzakelijk kwaad’ in het kader van een legitieme oorlog. Dit onderstreept impliciet dat zij zich ervan bewust waren dat ze een ethische of juridische grens hadden overschreden.¹⁵

Ongeacht de verschillen in schaal en intentie, is het opvallend dat Nederlandse militairen regelmatig de pijnlijke parallel trokken met de nazi's – ook wel ‘de verboden metafoor’ genoemd. Toch is dit normatieve referentiekader niet uniek. Ook Franse dienstplichtigen in Algerije vergeleken hun optreden met dat van de Duitsers, waarbij zij geregeld het Franse equivalent van Putten uit datzelfde oorlogsjaar opvoerden: ‘Hoeveel Oradours nog in Algerije?’ of ‘Oradour zonder kerk, Franse soldaten in plaats van ss-ers. Iedereen verdreven, huizen tot op de grond platgebrand.’¹⁶ En bij de Britten in Kenia achtte procureur-generaal Eric Griffith-Jones in 1957 de systematische mishandeling van gevangenen in detentiekampen ‘distressingly reminiscent of conditions in Nazi Germany or Communist Russia.’¹⁷

Wat geweld bovenal extreem maakt, is dat het zich bewust richt tegen non-combattanten, burgers die niet bij gevechtshandelingen zijn betrokken, maar ook op gevangengenomen strijders of andere ongewapende verdachten. Met name in irreguliere oorlogvoering is de eerste groep – is het een burger of een guerrillastrijder zonder uniform? – lastiger te definiëren dan de tweede. Een complicerende factor is de onmisbare steun van delen van de civiele bevolking voor de guerrilla, vooral met onderdak, voedsel en inlichtingen. In gevechtsoperaties werden deze groepen doelwit. Bij wandaden in gevangenschap, zoals marteling of het executeren van arrestanten, is het in de regel veel duidelijker dat er een grens is overschreden. Dat geldt temeer voor wat Van Doorn en Hendrix ‘disfunctioneel geweld’ noemden, extreem geweld dat geen direct militair doel dient, zoals verkrachting, willekeurige sadistische handelingen en plundering.

De grens is lastiger te trekken bij twee andere geweldscategorieën die Van Doorn en Hendrix als ‘functioneel geweld’ bestempelden: de inzet van zware wapens en deportatie en massa-internerings. De inzet van zware wapens is als categorie lastig af te bakenen, mede doordat rond de Tweede Wereldoorlog de vuurkracht in handen van infanteristen – zoals lichte mortieren en zwaardere automatische wapens – enorm was toegenomen. Maar beperken we ons tot het luchtwapen en de artillerie – de belangrijkste zware ondersteuningswapens voor de grondtroepen –, dan is duidelijk dat de uitwerking en pro-

portionaliteit van de ingezette vuurkracht moeilijk controleerbaar was, maar ook zelden gecontroleerd werd, zeker waar het burgerslachtoffers betrof.¹⁸ In het Nederlandse debat hebben historici daarom wel gesuggereerd dat de inzet van zware wapens, en dan vooral artillerie en gevechtsvliegtuigen, mogelijk verantwoordelijk was voor het merendeel van de burgerslachtoffers, zeker toen de Nederlandse strijdkrachten tijdens de intense contraguerrilla van 1947 en 1949 in toenemende mate naar zware middelen grepen.¹⁹

Deze inschatting – die overigens ongewild kan worden begrepen als ondersteuning van de vergoelijkende claim van Spoor, Felderhof en later ook Westerling zelf over het selectievere en dus ‘humanere’ karakter van optreden van reguliere infanterie en speciale troepen – is echter discutabel. Allereerst waren de zware wapens waarover Nederland in Indonesië beschikte, hoewel niet onaanzienlijk, in relatieve zin beperkt. De Nederlandse luchtmacht en artilleriecapaciteit waren van dezelfde orde van grootte als die van de Britten in het veel kleinere conflict in Maleisië. De Fransen beschikten in Vietnam en vooral in Algerije over veel meer jachtvliegtuigen, bommenwerpers en geschut.²⁰ Voorts werpt het hoofdstuk over zware wapeninzet in dit boek de vraag op of zware, indirect vurende wapens eigenlijk wel dodelijker waren dan infanteriegeweld en of de veelal geïntegreerd optredende wapens wel onafhankelijk beschouwd kunnen worden.²¹

Gedwongen migratie en massa-internering werden behalve in Kenia ook in Maleisië, Algerije en de Portugese koloniën op grote schaal ingezet. Deze middelen waren in het verleden al vaker in de strijd tegen guerrilla's toegepast, zoals tijdens voornoemde Boerenoorlog waar de term ‘concentratiekampen’ internationale bekendheid kreeg. Honderdduizenden burgers hadden zwaar te lijden onder deze brute, ontwrichtende, maar strategisch vaak succesvolle maatregelen. Het doel was om een wig te drijven tussen strijders en de bevolking en deze te controleren, teneinde de guerrilla's voedsel en andere steun te ontfangen. De Fransen in Vietnam maakten echter, net als de Nederlanders in Indonesië, nauwelijks georganiseerd gebruik van dergelijke *population and resources control*.²² Wel is de structurele wijze waarop deze beide kolonisatoren veelvuldig de brandfakkel als collectieve straf of intimidatiemiddel hanteerden voor verdenking van steun aan de guerrilla's te beschouwen als een goedkoop alternatief. Dat was dan overigens van dubieuze effectiviteit: juist het platbranden van hele dorpen lijkt de bevolking eerder in handen van de guerrilla's te hebben gedreven.²³

Afsluitend kan gesteld worden dat de meeste vormen van extreem geweld in de onderzochte dekolonisatieconflicten gemeen hebben dat ze zich bui-

ten het daadwerkelijke gevecht of in de marge daarvan afspelen, en dat de slachtoffers zich niet kunnen verdedigen; het zijn strijders die zich proberen over te geven, gevangenen, personen die niet deelnemen aan de strijd, en ongewapende burgers die een veilig heenkomen proberen te zoeken. Het gaat dan niet om directe gevechtssituaties, waarin het gaat om doden of gedood worden. Die zijn, zoals militair historicus John Lynn het in zijn klassieke studie *Battle: A History of Combat and Culture* verwoordde, 'almost always distinct from the dark realm of atrocity'.²⁴

VERSCHILLENDE GEWELDSCONTEXTEN, VERGELIJKBARE UITKOMSTEN

Zoals we zagen, gaat de vergoelijking 'waar gehakt wordt, vallen spaanders' voor extreem geweld nauwelijks op. Vergelijkend onderzoek naar de relatie tussen krijgsgeweld en buitensporig geweld binnen de verschillende conflicten onderstreept dit. Voor een beter begrip van de oorlogen moeten we de vergelijking wel eerst breder trekken. De verschillende politieke, sociale, economische, strategische en internationale contexten in Indonesië, Vietnam, Algerije, Maleisië en Kenia vormen immers een belangrijke verklaringsgrond voor de variaties in schaal en intensiteit van het oorlogsgeweld, alsook in de aard van de oorlogvoering.

Als we allereerst de politieke belangen van de kolonie voor de kolonisator wegen, valt op dat de politieke inzet voor de Fransen in Algerije groter was dan in alle andere oorlogen. Dit had deels te maken met prestigeverlies van de grootmacht tijdens de Tweede Wereldoorlog en de oorlog die Frankrijk in 1954 had verloren in Vietnam. Minstens zo belangrijk was het feit dat *l'Algérie française*, met ruim één miljoen Europese kolonisten op een totale bevolking van ongeveer negen miljoen, werd beschouwd als integraal onderdeel van de Republiek. De overgrote meerderheid van de islamitische bevolking had overigens – net als koloniale onderdanen elders – slechts een tweederangs burgerschap. In dat hoge aandeel Europese kolonisten was Algerije inderdaad uniek. Voor Kenia is de substantiële aanwezigheid en politieke invloed van kolonisten vaak opgevoerd als verklaring voor de vasthoudendheid, de beperkte compromisbereidheid en het brute optreden van de Britten aldaar, maar de voor Britse begrippen omvangrijke kolonistengemeenschap van 0,2 procent viel in het niet bij de 13 procent die Europeanen van de Algerijnse bevolking uitmaakten.²⁵ De op het eerste gezicht aanzienlijke groep van omstreeks 300.000 Europeanen in de Indonesische archipel, van wie een ruime meerderheid Indo-Europees, vormde nog geen half procent van de bevol-

king. Maar Indonesië leverde wel een grotere economische bijdrage aan het moederland dan welke Europese kolonie ook: 12 procent van het vooroorlogse nationale bruto nationaal product. Bovendien was de 'gordel van smaragd' voor de geopolitieke status van de metropool van enorm belang, zelfs veel belangrijker dan India als 'the jewel in the crown' voor het reusachtige Britse imperium. Het is deze combinatie van factoren die de binnenlandse en internationale koppigheid van de Nederlandse politiek verklaart, en daarmee ook de bereidheid tot een uitermate kostbare overzeese troepenopbouw.²⁶

Kijken we naar de schaal en de intensiteit van de militaire confrontaties, dan wordt duidelijk dat de Britten in hun relatief kleine koloniën Maleisië en Kenia het meest succesvol waren in het politiek, sociaal en strategisch indammen van opstanden. Dat succes was vooral in Maleisië gerelateerd aan de mate van bereidheid bij de koloniale mogendheden om aan de legitieme grieven van opstandige bevolkingsgroepen tegemoet te komen en het succes bij het co-opteren van lokale elites en andere groepen. Het verzet beperkte zich in zowel Maleisië als Kenia vervolgens grotendeels tot één enkele etnische groep. Dat de anti-Britse opstand onder de rurale Chinese bevolking in Maleisië niet oversloeg naar de Maleise meerderheid of de meer coöperatieve stedelijke Chinese elite hing daarmee samen, maar ook met het duidelijker uitgestippelde pad naar daadwerkelijke onafhankelijkheid. In dat opzicht waren de Nederlanders in Indonesië en de Fransen in Vietnam terughoudender, om nog maar te zwijgen van de Fransen in Algerije en de Portugezen in hun Afrikaanse koloniën. Daar escaleerden de conflicten als gevolg van verregaande koloniale repressie en weigerde het thuisfront de offers te blijven leveren. Onthullingen over extreem geweld, zoals de Franse martelpraktijken in Algerije, hielpen die maatschappelijke en daarmee politieke bereidheid te ondergraven.

Een andere factor die het geweldsniveau beïnvloedde was buitenlandse inmenging. Vergelijken we de vroege revolutionaire periode in Vietnam en Indonesië, dan is het opmerkelijk hoe verschillend de op het eerste gezicht identieke Britse bezettingstaak de geweldsdynamiek beïnvloedde. Deze twee casussen die de wereldwijde dekolonisatiegolf inluiden vertonen overigens meer interessante overeenkomsten en contrasten.²⁷ Na de plotselinge overgave van de Japanners op 15 augustus 1945 ontstond in beide voormalige koloniën een machtsvacuüm dat noch de Britse ad-interimbezettingstroepen, noch de terugkerende Nederlanders en Fransen, noch de Indonesische en Vietnamese autoriteiten konden vullen. In een chaotische machtsstrijd probeerden alle partijen mede door middel van geweld controle te krijgen over de bevolking.

Maar er waren ook verschillen. Zo stonden Nederlanders en Indo-Europeanen in 1945 tijdens de eerste fase van de revolutie, later aangeduid als de Bersiap-periode, in Indonesië veel meer aan extreem geweld van revolutionaire strijdgroepen bloot dan de kleinere Franse gemeenschap in Vietnam. De Vietnamese communistische leiders waren met hun relatief hoge organisatiegraad sneller in staat controle uit te oefenen over de revolutie dan hun nationalistische tegenhangers in Indonesië en schrokken daarbij niet terug voor dwang en geweld tegen Vietnamese politieke tegenstanders. Hoewel het Republikeins leiderschap ook blaam trof voor het extreme en mogelijk willekeuriger geweld in deze fase, was het Indonesische geweld doorgaans meer van onderaf en door lokale dynamiek gedreven.

De Britse bezettingsmacht wist het geweld in Vietnam noch in Indonesië een halt toe te roepen, maar veranderde wel de aard van dit geweld. De Britse commandant in Vietnam, generaal-majoor Douglas Gracey, stelde zich zeer terughoudend maar overwegend pro-Frans op en faciliteerde de Fransen zo in hun op herstel van koloniaal en militair prestige gerichte heroveringscampagne. Zijn evenknie op Java en Sumatra, luitenant-generaal Philip Christison, remde de Nederlandse poging tot 'gezagsherstel' juist af. Hij deed dit door actieve bemiddeling en het kort houden van de toch al zeer zwakke Nederlandse strijdkrachten en de lokale milities. De Fransen, die toch al over veel meer militaire slagkracht konden beschikken in 1945-1946, waren hierdoor grotendeels autonoom bij geweldstoepassing en zetten bewust intimiderend geweld in, onder meer met zware wapens. Nederlands extreem geweld vond in deze vroegste fase meestal op initiatief van lokale commandanten of groepen plaats en werd misschien gedoogd, maar niet verordonneerd door het civiel-militaire leiderschap, dat voor alles afhankelijk was van de Britten.

Op Java en Sumatra was grootschalig militair optreden in deze fase voorbehouden aan de geallieerde bezettingsmacht, die in 1946 uitgroeide tot 60.000 voornamelijk Brits-Indische militairen, ruim het dubbele van de troepenmacht in Vietnam. Hun optreden was initieel terughoudend, maar culmineerde in november 1945 in de Slag om Surabaya, waarbij vele duizenden Indonesische strijders en burgers omkwamen en circa 450 Brits-Indiërs en Ghurka's sneuvelen. De militair passieve rol van de Nederlanders veranderde naarmate hun militaire capaciteit en organisatiegraad toenamen en zij na een aantal kleinschaliger acties net als de Fransen door middel van grootschalige offensieve operaties in 1947 en 1948 tot herbezetting overgingen. Mede gelet op de Nederlandse politieke en mili-

taire koers vanaf de massale ‘zuiveringen’ op Zuid-Sulawesi sinds december 1946 lijkt het weinig aannemelijk dat de Nederlanders een vreedzamere koers zouden hebben gevaren dan de Fransen in Vietnam indien ook zij al in de vroege revolutionaire fase hadden kunnen beschikken over voldoende militaire middelen en de politieke steun van de Britse bezettingsmacht. De context en het proces waren wel verschillend, maar de gewelddadige uitkomst hetzelfde.

Over het algemeen kan over buitenlandse inmenging gesteld worden dat directe militaire steun een escalerend effect had en diplomatieke bemoeienis juist een overwegend de-escalerende uitwerking. De militaire internationalisering van de oorlog in Vietnam stond bijvoorbeeld in scherp contrast met het ontbreken van externe militaire interventie bij de ontmanteling van het Britse imperium. Waar rebellen in Maleisië en Kenia vrijwel geheel verstoken bleven van buitenlandse steun, kreeg de Viet Minh vanaf de communistische overwinning in China in 1949 op steeds grotere schaal wapens en voorraden die de communisten uiteindelijk zelfs in staat stelden de Fransen in reguliere confrontaties te verslaan. Het meest in het oog springende voorbeeld is uiteraard de Slag bij Dien Bien Phu in 1954. Deze ongeëvenaarde culminatie in het wereldwijde dekolonisatieproces kon plaatsvinden ondanks het feit dat de Amerikanen in de hoogspanning van de vroege Koude Oorlog op hun beurt de Fransen vanaf 1949 op grote schaal hadden gesteund.

Daar tegenover staat dat de Indonesische Republiek, net als de communisten in Maleisië, verstoken bleef van serieuze buitenlandse militaire steun. Op diplomatiek niveau daarentegen raakte het Nederlands-Indonesisch conflict juist volledig geïnternationaliseerd: eerst vooral door Britse inmenging, vervolgens door de Verenigde Naties (VN) met de Amerikanen in de hoofdrol. De Britten en Fransen hadden door hun permanente zetel en vetorecht in de VN Veiligheidsraad veel minder te maken met externe inmenging. In Nederland is het verlies van de kolonie wel toegeschreven aan deze bemoeienis van buitenaf, en dan vooral aan de Amerikaanse interventie ten gunste van de Republiek in 1949. Een vergelijking met Vietnam suggereert echter dat het veel waarschijnlijker is dat die bemoeienis het koninkrijk juist heeft behoed voor een nog langere guerrillaoorlog, die niet te winnen zou zijn geweest.²⁸

HET COMPARATIEVE MIJNENVELD

Vergelijken we achtereenvolgens de schaal van conflicten, de intensiteit van gevechten en de omvang van de buitensporige geweldpleging, dan valt op dat voor elke stap de beschikbaarheid van betrouwbare cijfers afneemt. Toch

moeten we dit comparatieve mijnenveld op zijn minst verkennen. Al doen de zullen we de onmogelijkheid van 'schuldklassering' onderstrepen, maar ook nog eens de gemakzuchtige aanname weerspreken dat buitensporig geweld nu eenmaal bij dit soort 'dirty wars' of 'sales guerres' hoort.

Er zijn redelijk betrouwbare cijfers die de schaal van oorlogvoering illustreren. Hierbij valt te denken aan de omvang van de ingezette troepenmacht en militaire slachtofferaantallen aan koloniale zijde. Toch moeten we ook die cijfers wegen en contextualiseren als we willen vergelijken. Zo was de legermacht van 150.000 militairen die Nederland begin 1949 ontplooipte indrukwekkend, zeker in verhouding tot de 9 miljoen inwoners van de metropool. Maar ten opzichte van de 70 miljoen Indonesiërs die zij onder controle moesten houden stelde dit aantal niet veel voor. De Indonesische archipel had achtmaal het inwonertal van Algerije, tweeënhalve keer dat van Vietnam, twaalf keer dat van Maleisië of Kenia. Hier staat tegenover dat de Fransen veel meer troepen inzetten; de aantallen piekten op 450.000 militairen in Algerije en zo'n 220.000 in Vietnam. De Britten zetten veel minder eigen troepen in, 40.000 in Maleisië en 12.000 in Kenia. Alleen in laatstgenoemd conflict was het troepenaantal naar ratio van de bevolking vergelijkbaar met dat van de Nederlanders in Indonesië. Dat de verhouding van de bevolking tot het koloniale gezag verre van eenduidig was, blijkt overigens niet alleen uit het feit dat deze troepenmachten voor een belangrijk deel uit Javaanse, Molukse, Maleisische, Gurkha, Algerijnse, Marokkaanse, Vietnamese of Laotiaanse militairen bestonden. Zij werden vaak ook nog bijgestaan door tienduizenden, soms honderdduizenden lokaal geworven paramilitaire hulptroepen en politie-eenheden.

De relatief betrouwbare slachtofferaantallen onder militairen in Nederlandse, Franse en Britse dienst vertellen ons veel over de gevechtsintensiteit. Zo vonden de hevigste militaire confrontaties in Vietnam en Algerije plaats, waar respectievelijk zo'n 90.000 en 25.000 dodelijke militaire slachtoffers onder Frans bevel vielen in de acht jaar dat de conflicten elk afzonderlijk duurden. In Indonesië verloor de Nederlandse krijgsmacht in ruim vier jaar strijd circa 5000 militairen, de Britse krijgsmacht in het eerste jaar ruim 1000 man.²⁹ Dat in Maleisië 'slechts' 1450 militairen onder Brits bevel omkwamen in twaalf jaar strijd en 167 tijdens het acht jaar durende conflict in Kenia, toont de relatief lage intensiteit van de militaire confrontaties aldaar. Wel viel in Kenia, net als in alle andere conflicten, ook nog eens een aanzienlijk deel van de slachtoffers onder de betrokken paramilitaire hulptroepen aan koloniale zijde.³⁰

De grote verschillen in gevechtsintensiteit komen ook naar voren als we gesneuvelden tijdens specifieke gevechtsacties vergelijken. Veelal betrof dit kleine aantallen, met uitzondering van de Franse verliescijfers in Vietnam, waar de Viet Minh vanaf 1950 met eenheden tot divisiegrootte en artillerie-ondersteuning in een aantal omvangrijke reguliere confrontaties hele eenheden tot brigadegrootte decimeerden, met honderden, zelfs duizenden dodelijke slachtoffers als resultaat.³¹ Hierbij verbleken de andere verliescijfers. De Britten leden hun grootste verlies in één klap in Maleisië in 1950 tijdens de beruchte Penang-hinderlaag, waarbij echter 'slechts' zeven politieagenten omkwamen. Militaire verliezen bij andere individuele gevechten in Maleisië en Kenia waren nog lager. Behalve tijdens de Slag om Surabaya waren de militaire verliezen in Indonesië als gevolg van gevechtsacties steeds vrij beperkt. Toen twaalf manschappen omkwamen tijdens een opmars van een KNIL-bataljon bij Medan eind 1946 was dat zeer uitzonderlijk. Vuurgevechten met circa vijf dodelijke slachtoffers kwamen voor, maar bleven opmerkelijk. Zo sneuvelden in augustus 1947 vijf dienstplichtige militairen in Baruhunggul op West-Java in een gevecht met een zeer sterke eenheid van de Siliwangi-divisie.³² De dodelijkste hinderlaag in Algerije eiste in 1957 de levens van circa zestig Algerijnse militairen in Franse dienst.³³ De meest iconische hinderlaag aldaar was echter die van een patrouille van 21 Franse reservisten in 1956 nabij Palestro, van wie slechts één man het overleefde.³⁴

Hoe verhouden de verliescijfers aan koloniale zijde zich tot de dodelijke slachtoffers onder Indonesiërs, Algerijnen, Vietnamezen, Maleisiërs en Kenianen? Helaas moeten we het voor deze cruciale gegevens doen met uitermate ruwe schattingen, waarbij bovendien het verschil tussen combattanten en non-combattanten moeilijk is vast te stellen. Dat laatste komt niet alleen door het vage onderscheid tussen burgers en vaak niet-geuniformeerde guerrilla's, maar ook omdat koloniale troepen – net als hun tegenstanders overigens – eenvoudigweg niet altijd de moeite namen om zo selectief of 'chirurgisch' te opereren als Spoor en andere leiders pretendeerden te doen. En probeerden ze dat tijdens het 'zuiveren' van een Algerijnse douar of een Javaanse kampong naar verluidt wel, dan is het verschil tussen strijder en burger achteraf nauwelijks traceerbaar in de gevechtsverslagen. Bovendien waren er wraakzuchtige collectieve bestraffingen buiten de directe gevechten. Illustratief zijn de Nederlandse en Franse reacties op voornoemde hinderlagen nabij de plaatsen Baruhunggul en Palestro. Op Java haalden twee betrokken Nederlandse militairen diezelfde avond nog een viertal willekeurige Indonesische gevangenen uit hun cel om ze aan de rand van een na-

Tijdens een Nederlandse 'zuiveringsactie' bij Kalibagor op Midden-Java tussen 10 en 12 september 1947 fotografeerde een jonge infanterist van het 1^e bataljon 3^e regiment infanterie (1-3 RI) de executie van vier gevangengenomen Indonesiërs door zijn peloton. Achterop de vier foto's schreef hij: 'Rampokkers' (een Nederlandse militair poseert tussen de gebonden gevangenen), 'Het lot der rampokkers', 'Zij kozen de Merdeka boven samenwerking' en bij de laatste foto 'Als afschrikwekkend voorbeeld voor de bevolking'.

Bijzonder is dat de soldaat, die een reprimande kreeg voor het vastleggen van de actie, nadrukkelijk aangeeft dat het intimideren van de klaarblijkelijk oncoöperatieve bevolking het doel is van de moordpartij. Opvallend is verder dat hij de slachtoffers criminaliseert door over rampokkers (plundersaars) te spreken en tegelijkertijd hun motieven politiseert door hun keuze voor merdeka (vrijheid) te benoemen. Bron: NIMH.

bije kampong – als afschrikwekkend voorbeeld dus – te executeren. 'Dit was geen wraak, maar gerechtigheid,' noteerde de betrokken korporaal die avond in zijn dagboek – de enige bron voor deze oorlogsmisdaad. Bij de collectieve strafmaatregel die volgde op 'Palestro' executeerden Franse parachutisten 44 Algerijnen zonder proces. De inwoners verdween na de vernietiging van hun dorp grotendeels in een van de kampen die uiteindelijk ruim twee miljoen Algerijnen zouden herbergen.³⁵

In Vietnam kwamen volgens de meest betrouwbare schattingen tussen 1945 en 1954 300.000 Vietnamezen om het leven.³⁶ Voor Maleisië is het officiële aantal gedode 'opstandelingen' vastgesteld op 6711 en voor Kenia op 11.503, maar voor dit laatste conflict lopen de meer betrouwbare reconstructies van het totale aantal slachtoffers van staatsgeweld op tot minstens 20.000. In Algerije zijn door Frans geweld ten minste 200.000 Algerijnen omgekomen, al spreekt de Algerijnse staat nog altijd van "een miljoen martelaren". Deze politisering van dergelijke cijfers – vergelijk ook de mythe van de 40.000 doden door het optreden onder Westerling in Zuid-Sulawesi – is wel aangeduid als "de veldslag om het dodental". De enorme discrepanties in slachtoffertallen hangen ook samen met het al dan niet meetellen van geweld waar de kolonisator niet direct bij betrokken was: de slachtoffers van de burgeroorlogen die vaak met de dekolonisatieprocessen vervlochten waren.³⁷

Nederlandse bronnen stellen het Indonesische dodental door Nederlands geweld al sinds Loe de Jong op circa 100.000, waarbij vaak wordt toegevoegd dat dit waarschijnlijk de ondergrens is. Als eerstgenoemd cijfer al klopt, dan is de discrepantie nog groter dan in alle andere conflicten, namelijk 1:20.³⁸ Een mogelijke verklaring hiervoor is de relatief geringe gevechtskracht van de omvangrijke TNI in zuiver militaire termen, zeker in verhouding tot de

militaire takken van het Front de Libération Nationale (FLN) in Algerije en vooral de Viet Minh in Vietnam. Het waren voornamelijk ook de vele slecht bewapende autonome Indonesische strijdgroepen die enorme verliezen leden. De discrepantie zegt mogelijk ook iets over het relatief hoge aantal slachtoffers onder Indonesische non-combattanten. Betrouwbare cijfers die deze suggestie zouden kunnen ondersteunen zijn echter niet voorhanden.

Wat weten we dan wel van de slachtoffers van extreem geweld? Vermoedelijk is het meeste ervan niet gedocumenteerd. Een zeldzaam intern Frans rapport uit 1955 onthulde dat meer dan 9000 Vietnamese gevangenen waren geëxecuteerd, van wie opvallend veel in de jaren 1952-1953. De meeste lichamen zijn nooit teruggevonden.³⁹ Over de negen maanden durende Slag om Algiers, waarbij de Fransen met succes een stedelijke guerrillacampagne onderdrukten, is vast komen te staan dat de koloniale autoriteiten circa 3000 gevangenen lieten “verdwijnen”. Zeer waarschijnlijk waren zij het slachtoffer van marteling en moord.⁴⁰ Een van de weinige relatief harde cijfers met betrekking tot de executies door militairen in Nederlandse dienst betreft de circa 3500 slachtoffers van buitenrechtelijke executies tijdens de campagne op Zuid-Sulawesi tussen december 1946 en februari 1947. Bij het grootste tot nu toe bekende Britse executieschandaal in Maleisië, ‘het bloedbad van the Batang Kali’ van december 1948, vermoordden Britse militairen 24 ongewapende Chinese kampongbewoners. Het officiële Britse standpunt is altijd gebleven dat al deze mannen na aanhouding probeerden te vluchten, maar veel bewijs spreekt dit tegen. Ondanks meerdere onderzoeken sinds de jaren 1950 naar wat ook wel het ‘Britse My Lai’ is genoemd, is geen van de daders of verantwoordelijken ooit veroordeeld.⁴¹ In zoverre week de Britse omgang met wandaden in Maleisië – en ook in Kenia – niet af van de Nederlandse in reactie op de ‘Zuid-Celebesaffaire’ of de omgang met het ‘bloedbad van Rawagede’, waarbij de verantwoordelijke majoor na overleg tussen Spoor en Felderhof ‘uit overwegingen van opportuniteit’ niet werd vervolgd.⁴²

Dat we van de verschillende conflicten zo weinig weten over de schaal van ‘standrechtelijke’, dus juridisch onrechtmatige executies, hangt mede samen met het feit dat deze veelal op kleinere schaal plaatsvonden tijdens reguliere patrouilles of grotere ‘zuiveringsacties’.⁴³ Zonder toevallige onthullingen en daaropvolgende nationale of internationale ophef lieten zij geen andere sporen na in getuigenissen en archieven dan obligate meldingen als ‘gevangenen op de vlucht neergeschoten’ of ‘tijdens actie gedood’. Een van de weinige veroordelingen voor executies in Vietnam – in dit geval de moord op twintig gevangenen in Dalat in mei 1951 door een Franse politiecomman-

dant – was het gevolg van publieke verontwaardiging. De ophef in Vietnam werd aangejaagd door de uit die streek afkomstige Vietnamese koningin Nam Phuong, terwijl in Frankrijk de communistische partij het schandaal politiek inzette. Ophef, ditmaal in de Verenigde Naties, is ook de reden dat we relatief veel weten over de grootschalige moordpartij door Nederlandse, veelal dienstplichtige landmacht militairen, bij Rawagede. Maar zelfs in dit geval laat het gebrek aan consensus over het aantal geëxecuteerde mannen – 20 of 150 volgens de Nederlandse bronnen, 431 volgens sommige Indonesische tellingen – nog eens zien hoe moeilijk het is om tot goed onderbouwde slachtofferaantallen te komen.

Vergelijkingen van slachtofferaantallen onder non-combattanten laten zien dat de beschikbaarheid van bronnen en cijfers voor een belangrijk deel wordt bepaald door de vorm van dit geweld, de plaats en de context waarin een wandaad werd begaan, maar vaak ook van toeval. Laten we dit illustreren aan de hand van het voorbeeld van de notoire onderrapportage van seksueel geweld in de Frans-Algerijnse en de Nederlands-Indonesische oorlog.⁴⁴ Er doet zich een interessante paradox voor als we het aantal uit de archieven bekende gevallen vergelijken en deze vervolgens beschouwen in de context van het discours over verkrachting in oorlogstijd. Verkrachting in de Algerijnse oorlog is een veelbesproken en sterk gepolitiseerd onderwerp. Dit gebeurde onder meer door de aandacht die de Franse schrijfster, feministe en antioorlogsactivist Simone de Beauvoir vestigde op slachtoffers zoals Djamilia Boupacha. Zo schreef zij in een tekst die in de vroege jaren zestig veel stof deed opwaaien: “Een 23-jarige Algerijnse verbindingsofficier van het FLN; door Franse soldaten ontvoerd, gemarteld en met een fles verkracht. Dagelijkse kost.” Ook Algerijnse leiders mobiliseerden het beeld van de exploitatie van islamitische vrouwen door de koloniale uitbuiters voor politieke doeleinden.⁴⁵

Het thema verkrachting is in de Indonesische context juist vrijwel genegeerd. Hier geen met Boupacha vergelijkbare ‘causes célèbres’ of activistische culturele elites. Dat betekent niet dat we kunnen concluderen dat er in Indonesië niet of nauwelijks seksueel geweld plaatsvond. De paradox schuilt juist in het feit dat er over Indonesië zelfs meer – hoewel nog altijd schaars – archiefmateriaal is dan voor de Algerijnse casus. Van de 72 nu bekende verkrachtingszaken voor de Nederlandse krijgsraad eindigden 53 in een veroordeling. Dergelijke archiefsporen betekenen niet dat verkrachting vaker voorkwam in Indonesië. Wel kunnen we concluderen dat de mate waarop formeel werd onderzocht en eventueel bestraft – en daarmee onze kennis

door archiefvorming – samenhangt met de omgeving en omstandigheden waarin misbruik plaatsvond. In Algerije lijkt behalve in gevangenschap relatief veel seksueel geweld in het kielzog van gevechtsoperaties te hebben plaatsgevonden. De meeste verkrachtingszaken die in Indonesië voor het gerecht kwamen vonden juist plaats in meer ‘huislijke kring’, door de nabijheid van baboes op militaire bases en posten – omstandigheden die in Algerije door de heersende sociaal-culturele normen niet bestonden. In Indonesië zijn mede hierdoor waarschijnlijk relatief veel meer zaken aanhangig gemaakt.

Een onbekende getuige nam in 1957 deze foto van de folteringen die plaatsvonden in het geïsoleerd liggende Franse militaire martelkamp Haouch Goutier (Algerije). Bron: Fotograaf onbekend, Archives Nationales/La Commission de Sauvegarde des droits et libertés individuels en Archives Nationales d'Outre-Mer (ANOM)/Archief Delavignette. (Fabrice Reciputi, Enquête sur deux photos de la torture en Algérie, par Fabrice Riceputi, 2020).

Ook marteling is een geweldscategorie waarvan de schaal zich moeilijk laat reconstrueren. Voor de oorlog in Vietnam is bijvoorbeeld geen enkele betrouwbare studie voorhanden die iets zegt over de aard en schaal van foltering. Wel is er voldoende bewijs, in de vorm van publieke protesten en schandalen, om te kunnen spreken van een bepaald patroon, dat overigens aansloot bij de vooroorlogse folterpraktijken van de Franse koloniale politie. Het is verder op zijn minst opvallend dat juist de inlichtingendienst, *Le Deuxième Bureau*, in 1955 in een interne evaluatie concludeerde dat marteling de kwaliteit van de verkregen inlichtingen op geen enkele wijze had verbeterd.⁴⁶ Des te pijnlijker is het dat dit inzicht – hoewel moeilijk te bewijzen – vervolgens geen enkel verschil zou maken voor de vele duizenden Algerijnen die in de daaropvolgende jaren slachtoffer werden van marteling. *La Torture* heeft in Frankrijk destijds al een voor de Algerijnse oorlog iconische status gekregen. Dat beeld van de oorlog werd alleen maar versterkt toen archiefonderzoek rond de eeuwwisseling uitwees dat martelpraktijken gedurende het grootste deel van het conflict – en niet alleen tijdens de beruchte Slag om Algiers in 1957 – systematisch hadden plaatsgevonden. Het was initieel vooral de combinatie van de enorme druk op militair personeel om inlichtingen te vergaren en de zekerheid dat er geen bestraffing zou volgen die het pad effende voor marteling op grote schaal. Maar foltering van een zeer omvangrijk deel van de gedetineerden, zowel strijders als verdachte burgers, werd volgens Franse onderzoekers in toenemende mate ook gebruikt als strategie om angst aan te jagen en te straffen. De ratio hierachter oversteeg zeer zeker het veelgehoorde excuus van de ‘tikkende tijdbom’: gewelddadige ondervraging onder druk van acuut dreigende terreuraanslagen.⁴⁷

Voor het Nederlands-Indonesische conflict levert nieuw onderzoek aanvullende bewijzen voor marteling tijdens verhoren. Militairen maakten ook in hun dagboeken geregeld melding van marteling door de inlichtingendiensten die, vaak met ondersteuning van lokaal geworven hulpkrachten, systematisch martelden en gevangenen vervolgens vaak doodden. Hoewel de organisatiegraad en de mate van ‘professionalisering’ van de Franse diensten uiteindelijk die van hun veelal uit lokaal initiatief geboren Nederlandse tegenhangers overstegen, bestaat er al lange tijd consensus dat ook de inlichtingendiensten in Indonesië zich systematisch schuldig maakten aan marteling.⁴⁸ Bij de Britten waren folterpraktijken en algehele mishandeling ten dienste van rehabilitatie in detentiekampen in Kenia endemisch. Recent onderzoek bevestigt dat ook tijdens de Britse counterinsurgency-operaties op Cyprus (1955-1959), in Aden (in het huidige Yemen (1963-1967) en zelfs

in Noord-Ierland in de vroege jaren zeventig op aanzienlijke schaal gebruik is gemaakt van marteling of wat later ook wel eufemistisch ‘enhanced interrogation methods’ zijn genoemd.⁴⁹

Ter afsluiting van deze contextuele schets vestigen we nogmaals de aandacht op de grote variaties in schaal en gevechtsintensiteit, met Vietnam na 1949 aan de meest gewelddadige zijde van het spectrum. De vergelijking toont echter aan dat er geen duidelijk verband bestaat tussen gevechtsintensiteit en de – hoe dan ook slechts uiterst tentatief te reconstrueren – schaal waarop werd geëxecuteerd, gemarteld en mishandeld. Geweld tegen burgers en gevangenen werd tijdens al deze conflicten door alle betrokken partijen aangewend. Ondanks de relatief beperkte opstanden waarmee de Britse autoriteiten te maken kregen in Maleisië en Kenia, waren hun dwangmaatregelen en collectieve straffen grootschalig, ontwrichtend en vaak wreed. Vooral Kenia springt in het oog door enerzijds de geringe schaal van de gevechten en anderzijds de grootschalige extreme geweldpleging, vooral door de brute en mensonterende praktijken in detentiekampen. Ook de Nederlands-Indonesische casus is in dit opzicht veelzeggend. Ondanks de relatief lage Nederlandse verliescijfers is de structurele aard van geweldsontsporingen in ruim vier jaar conflict immers evident. Er waren dus overduidelijk meer factoren aan het werk.

O O R Z A K E N E N A A R D V A N E X T R E E M G E W E L D

Geweld tegen burgers en gevangenen heeft zelden of nooit één enkele oorzaak of aanleiding. Het is vrijwel altijd het gevolg van meerdere factoren die elkaar versterken en die ook nog eens op meerdere manieren met elkaar verbonden zijn.⁵⁰ Vergelijkend onderzoek kan ons helpen bij een poging dit oorzakelijk web te ontrafelen. Het helpt het relatieve belang te wegen van zowel situationele als structurele oorzaken voor extreem geweld. Onder de eerste categorie vallen falend leiderschap, slechte training en discipline, troepentekort, mentale uitputting, individuele karaktereigenschappen zoals sadisme, en specifieke incidenten die een wraakactie of geweldsspiraal uitlokken, maar ook gebrekkige inlichtingen en frustratie over het vijandelijke optreden. Bij structurele factoren valt te denken aan een koloniale traditie en cultuur van nietsontziend geweld, koloniaal racisme en de aard van irreguliere oorlogvoering in het algemeen, mogelijk ook de erfenis en het ‘brutaliserende effect’ van het alomtegenwoordige geweld van de recente wereldoorlog op de generatie die in Indonesië vocht.⁵¹ Ten slotte identificeerden wij een andere factor, namelijk straffeloosheid: het gecombineerde

effect van een tekort aan toezicht door de overheid, het militaire apparaat, het rechtssysteem en de media, een gebrek aan verantwoording door de verantwoordelijke politieke en militaire leiders, en een gebrekkige regelgeving voor geweldgebruik. Deze straffeloosheid, of de zeer geringe bereidheid om te straffen, is in hoge mate verbonden met alle andere verklaringen, zowel situationele als structurele – hierover later meer.

Het zoeken naar oorzaken is complex, mede door de intense verstrengeling van verklarende factoren. Hoe dan ook scherpt vergelijking ons inzicht. Een voorbeeld kan dit illustreren. Het brutaliserende effect van de extreem lange inzet van troepen in Indonesië is vaak, en met recht, opgevoerd als belangrijke oorzaak voor frustratie, morele afstomping en daarmee ook voor wangedrag, voor moord op gevangenen, marteling en achteloosheid bij de inzet van vuurkracht in gevechtssituaties. Dat het kleine Nederland in 1947 100.000 en in 1949 zelfs 150.000 troepen kon inzetten, terwijl het voor de hele duur van het conflict van ruim vier jaar ‘slechts’ 220.000 militairen mobiliseerde, was immers alleen maar mogelijk door de herhaalde verlenging van de uitzendduur van Nederlandse militairen.⁵² Dit gebeurde op aandrang van generaal Spoor, die zijn politieke superieuren steeds weer wist te overtuigen van de haalbaarheid van zijn torenhoge militaire ambities en zijn slecht doordachte strategie, die gebaseerd was op een notoire onderschatting van de vijand.⁵³ De verlenging resulteerde in psychologische druk en fysieke slijtage onder de militairen. Uiteindelijk zou ook de onmacht als gevolg van een verregaande spreiding van deze troepen over een (te) groot gebied in toenemende mate bijdragen aan het gebruik van collectief bestraffend ‘exemplarisch’ geweld, naast de inzet van zware wapens om eigen risico’s te minimaliseren. Het constante troepentekort droeg vervolgens weer bij aan de toch al geringe bereidheid eigen daders en hun verantwoordelijke superieuren te straffen. Internering of ontheffing uit functie betekende immers nog minder ervaren personeel, terwijl juist de door de wol geverfde ‘harde jongens’ werden gewaardeerd. Als excuus om extreme geweldplegers niet te straffen wezen commandanten geregeld op de psychische tol die de aard van de strijd en natuurlijk de langdurige inzet eisten. En zo was de cirkel rond.

De controlevraag is echter of kortere rotaties, hogere troepenaantallen, kortere inzet en een beter uitgedachte strategie tot minder excessief geweld zouden hebben geleid. Nu worden zulke ‘wat als?’-vragen vaak als een historisch-wetenschappelijk niet serieus te nemen benadering weggewuifd, maar de vergelijking met het uitermate hardhandige optreden door 450.000

Franse militairen in het dunbevolkte Algerije – in alle opzichten dus een veelvoud van de Nederlandse aanwezigheid in Indonesië – geeft voldoende aanleiding tot twijfel.⁵⁴ Hetzelfde geldt voor het optreden van Amerikaanse militairen in Vietnam, die *tours* van één jaar draaiden. Kortom, het aantal mogelijke verklarende factoren is verwarrend groot. Vergelijkend onderzoek kan niettemin helpen bij het wegen van het relatieve belang van oorzaken en daarmee bij het creëren van een causale hiërarchie.

Waarom achtten zij die extreem geweld gebruikten, verordonneerden of geëdoogden dit vaak onvermijdelijk, logisch of in ieder geval verdedigbaar? Laten we eerst kijken naar het politieke niveau.⁵⁵ Een vergelijking van politieke informatiestromen en verantwoordingsprocessen voor Nederland en het Verenigd Koninkrijk in relatie tot Indonesië, Kenia en Maleisië legt het fundament onder het systeem van straffeloosheid bloot. Wat steeds weer opvalt zijn processen van ontkenning en ontwijking, het naar lagere functionarissen of ‘rangen’ afwentelen van verantwoordelijkheid, en het neutraliseren van schandalen (‘schandaalmanagement’). Dat gebeurde overal net wat anders, maar de algemene praktijk en vooral de uitkomst vertoonden onmiskenbare gelijkenissen. Normvervaging en grensoverschrijdend gedrag in Indonesië en Kenia werd sterk in de hand gewerkt doordat politieke en militaire leiders dit wangedrag niet onder ogen wilden zien en mede daardoor niet structureel aanpakten.

Dat in Nederland uiteindelijk meer schandalen aan de oppervlakte kwamen dan in het Verenigd Koninkrijk, hing samen met het ontbreken in Nederland van een strenge geheimhoudingscultuur zoals die in Britse politieke, militaire en inlichtingenkringen tijdens de Tweede Wereldoorlog nog eens was versterkt. Daarnaast speelde de meer diverse (verzuilde) aard van het Nederlandse medialandschap een rol. Ten slotte speelde ook de internationale bemoeienis de Nederlanders parten. Het duurde in Kenia tot 1959 voordat een politieke rel van enige proporties ontstond. De lokale koloniale politie had in het Hola-interneringskamp elf gevangenen doodgeslagen om een voorbeeld te stellen. De autoriteiten probeerden de toedracht te verhullen, maar de zaak kwam uit toen de officiële lijkschouwer een vernietigend rapport opstelde. De Britse regering hield vol dat de kampen met succes werkten aan de re-integratie van de Mau Mau-gevangenen. Het schandaal zorgde ervoor dat de commandant van het Hola-interneringskamp ontslag moest nemen. Hij werd echter niet vervolgd en de verantwoordelijke bewindsman, Alan Lennox-Boyd, bleef op zijn post. Minister-president Harold Macmillan weigerde in te stemmen met het ontslag van zijn minister van Koloniën om te voorkomen dat ‘de Afrikanen’ konden concluderen ‘dat ze de witte man hadden verjaagd’.⁵⁶

Net als bij de eerdergenoemde slachtpartijen in Rawagede op Java en Batang Kali in Maleisië in 1948 was er, zelfs na ophef, vrijwel altijd een excuus om niet tot bestraffing van betrokken militairen over te gaan. Zo weigerde de Britse commandant in Kenia, generaal George Erskine, Britse militairen te vervolgen om te voorkomen dat het moreel en daarmee de gevechtskracht werden ondergraven. Anders dan de vaak aangehaalde Britse ‘minimum force philosophy’ doet vermoeden, konden commandanten zolang zij dit militair noodzakelijk achtten vrijwel altijd een hoog geweldsniveau aanwenden zonder bang te hoeven zijn voor onderzoek achteraf. Zij werden hier tijdens hun opleiding al op gewezen en de gebruikelijke onschendbaarheidswetgeving (‘Act of Indemnity’) gaf nog meer bescherming. Zelfs tijdens de laatste kleinschalige Britse dekolonisatieoorlog in Aden medio jaren zestig, resulteerden onthullingen door zowel het Internationale Rode Kruis als een interne onderzoekscommissie over aanzienlijke martelpraktijken in slechts één aanklacht en geen enkele veroordeling.⁵⁷ In Kenia hield Erskine de op grote schaal martelende en moordende Keniaanse hulp troepen van de Home Guard de hand boven het hoofd met als argument dat zij een essentiële functie bekleedden en dat hun loyaliteit onmisbaar was. In de ogen van de verantwoordelijke militaire leiders waren dergelijke onzalige compromissen in deze bittere oorlogen nou eenmaal noodzakelijk. Erskine was in dit opzicht openhartiger dan generaal Spoor, die marteling, executies en plundering niet alleen publiekelijk veroordeelde, maar er ook intern op hoogst verontwaardigde toon tegen bleef ageren – om vervolgens toch een legitimerend signaal af te geven door niet krachtdadig in te grijpen of, zoals in het geval van executies in Rawagede, om redenen van ‘opportuniteit’ achteraf niet te vervolgen. Deze hypocrisie werd nog eens onderstreept door de juist wel snoeiharde juridische aanpak van moreel verontwaardigde militaire brieven schrijvers en klokkenluiders, of, bijvoorbeeld, de drie mariniers die in 1948 weigerden een kampong plat te branden als represaillemaatregel.⁵⁸

Voor een beter begrip van de oorzaken en motieven achter gewelddadige transgressies is het verhelderend te bekijken in welke gevallen koloniale autoriteiten wel overgingen tot bestraffing. Aan de schamele 141 bekende vonnissen voor geweldpleging tegen Indonesiërs, op een aantal van 220.000 ingezette militairen, was veelal ophef voorafgegaan, meestal uitgelokt door een doorgaans toevallige klacht van een mondig individu uit de samenleving of een toevallige (buitenlandse) waarnemer van buiten de militaire organisatie. Maar ook in zulke gevallen was de kans op vervolging klein, zeker als het om ‘functioneel geweld’ ging. Het is überhaupt opvallend dat bestraffing

in Indonesië voornamelijk plaatsvond bij zogenaamd disfunctioneel geweld of in geval van individuele gedragingen die gezien werden als ondermijnend voor tucht en discipline.⁵⁹ Dat impliceert dat waar extreem geweld een praktisch militair nut diende (of in ieder geval werd geacht een militair nut te dienen), inclusief het ‘neerleggen’ van al dan niet ‘vluchtende’ gevangenen, bestraffing vrijwel altijd uitbleef. Het is ook niet voor niets dat – voor zover wij kunnen reconstrueren – juist verkrachting en plundering relatief vaak bestraft werd: het diende geen militair doel en was slecht voor het imago van de krijgsmacht.

Straffeloosheid, het gebrek aan controle en straf, vormt dus een spin in het oorzakelijk web. Daarmee is zeker niet gezegd dat extreem geweld vooral een ongewild bijproduct was van militaire inzet of het gevolg van uitzonderlijk gedrag van individuen die doelbewust of ongewild over de schreef gingen. Dat juist het buitensporige geweld met tactisch of strategisch nut onbestraft bleef, bevestigt het beeld dat extreem geweld in de onderzochte conflicten in veel gevallen instrumenteel was, een onmisbare bijdrage leverde aan de oorlogvoering. Daarbij moeten we niet alleen denken aan het systematisch martelen in Algerije of de moorddadige campagne op Zuid-Sulawesi, maar ook het gebruik van ‘exemplary force’ en ‘counterterror’ in Maleisië. De Britten gingen daar pas over tot selectievere geweldstoepassing nadat afschrikwekkend geweld zijn doel had bereikt. Pas na het daaropvolgende, door massadeportaties mogelijk gemaakte strategische succes rond 1951-1952, gingen de Britten selectiever geweld toepassen en dit combineren met sociaaleconomische en politieke maatregelen ten behoeve van de Chinese minderheid. Vooral door het negeren van deze volgtijdelijkheid in Maleisië, maar ook door het lange tijd voorbijgaan aan de Kenia-casus, kon in de geschiedschrijving een al te rooskleurig (zelf)beeld van de Britse *hearts and minds*-methode ontstaan.⁶⁰

Dat geweld tegen non-combattanten als strategisch wapen is ingezet door *alle* partijen in elk van de onderzochte oorlogen, blijkt ook uit studies over de conflictdynamiek op microniveau.⁶¹ Vergelijken wij de Indonesische casus met revolutionair en contrarevolutionair geweld in plattelands-gemeenschappen in Maleisië, Vietnam, Algerije en ook Madagaskar, waar de Fransen tussen 1947 en 1949 een opstand hardhandig neersloegen, dan vallen weer de overeenkomsten op, ook al varieerden het geweldsniveau en de vormen van geweld tussen verschillende regio's enorm. De gerichte toepassing van geweld tegen non-combattanten, vaak burgers die zich afzijdig probeerden te houden, was vooral wijdverbreid in wat ‘interne grensgebie-

den' genoemd kunnen worden. Dit waren de meest betwiste 'grijze' gebieden waar de macht van de koloniale staat versnipperde of – zoals in grote delen van Java en Sumatra – nooit echt opnieuw gevestigd werd, maar waar de tegenstander evenmin volledige autoriteit had weten te vestigen. Willen we begrijpen wie extreem geweld gebruikte en waarom, dan moeten we ons voor al deze conflicten losmaken van het beeld van vaststaande categorieën van hen die de kolonisator steunden, van een binaire tegenstelling tussen kolonisator en gekoloniseerde – denk slechts aan de grote aantallen lokaal gerekruteerde militairen in de koloniale legers en paramilitaire hulptroepen. Dergelijke categorieën waren in al deze conflicten fluïde en lokaal bepaald. Lokale bevolkingen ervoeren de dekolonisatieconflicten die in hun gemeenschappen werden uitgevochten niet zelden als burgeroorlogen. In dergelijke complexe conflicten hanteerden alle gewapende partijen geweld tegen de bevolking als middel om loyaliteit af te dwingen en in het bijzonder ter verkrijging van inlichtingen, onderdak en voedsel en om zeker te stellen dat de tegenstander die steun niet kreeg.

CONCLUSIE

Wanneer we extreme vormen van geweld in dekolonisatieoorlogen vergelijken, vallen ondanks alle variaties in context, schaal en intensiteit in de eerste plaats de overeenkomsten op. Natuurlijk, de dekolonisatieprocessen en de omvang en aard van de strijd verschilden aanzienlijk als gevolg van diverse politieke, sociale, economische, strategische en internationale krachten. Maar de uitkomsten lagen veel meer in elkaars verlengde dan vaak is gesuggereerd. In zekere zin probeerde elke koloniale mogendheid dezelfde welhaast onmogelijke taak te volbrengen: een oorlog winnen te midden van een bevolking waarvan een groot deel – vaak de meerderheid – haar niet als legitieme heerser beschouwde. Alle mooie woorden over het 'herstellen van recht en vrede', *maintenir l'ordre* en *winning the hearts and minds* konden niet verbloemen dat het verzet zich niet liet breken door alleen overredingskracht, het controleren van bevolkingscentra, het verlenen van humanitaire hulp en selectief militair geweld tegen gewapende tegenstanders. Zowel succesvolle *counterinsurgents* als de koloniale mogendheden die het onderspit delfden in de gewapende strijd dan wel inbonden aan de onderhandelings-tafel na een militaire patstelling, gebruikten op aanzienlijke schaal geweld tegen non-combattanten. Allen gebruikten extreem geweld tegen gevangengenomen strijders en civiele verdachten, tegen burgers in collectieve bestraffingen en dwangmaatregelen, of tijdens offensieve 'zuiveringsacties'.

De schaal waarop extreem geweld in elk van de dekolonisatieoorlogen werd gebruikt is nauwelijks te reconstrueren en dus moeilijk te vergelijken. Onze poging het comparatieve mijnenveld in kaart te brengen, mede op basis van de stroom aan onthullingen in de afgelopen twee decennia rond het Britse en Nederlandse optreden, toont aan dat het scherpe en vooral vergoelijkende contrast met de als veel harder afgeschilderde Fransen geen standhoudt. Ook in Nederlandse en Britse gevangenschap werd gemarteld en vermoord op een schaal die weinigen zo kort na de Tweede Wereldoorlog voor mogelijk hadden gehouden. Daarnaast werden Britse onderdanen in Azië en Afrika met honderdduizenden gedeporteerd en deels opgesloten en raakten Indonesiërs massaal ontheemd en verarmd door het bestraffend en intimiderend hanteren van de brandfakkels. Te veel van deze wandaden in de onderzochte conflicten vonden plaats buiten het slagveld of in de periferie daarvan om de suggestie hoog te houden dat extreem geweld voornamelijk gerelateerd was aan escalerende gevechtsacties. Met andere woorden: het excuus 'waar gehakt wordt vallen spaanders' snijdt geen hout, omdat de spaanders vaak juist niet vielen op de momenten dat er daadwerkelijk militair gehakt werd. Het is voorts onwaarschijnlijk, en hoe dan ook niet hard te maken, dat de meeste slachtoffers onder non-combattanten vielen door de inzet van zware wapens. Het lag aanmerkelijk gecompliceerder. De scheve verhoudingen tussen relatief lage gevechtsintensiteit en niettemin heftige gewelddadige transgressies in vooral de Keniaanse casus, maar ook in het Nederlands-Indonesisch conflict, bevestigen dit beeld.

Dit brengt ons ten slotte bij de vraag of er een hiërarchie is aan te brengen in de verklarende factoren en of er zowel binnen als tussen de onderzochte oorlogen overkoepelende, verbindende oorzaken zijn aan te wijzen. Het feit dat geweld op soortgelijke manieren escaleerde, zij het niet altijd in dezelfde vorm en met dezelfde intensiteit, laat allereerst zien dat hier structurele factoren spelen. Wij noemden, zonder binnen deze eerste categorie een rangorde aan te brengen, de continuering van koloniale tradities van geweld, de irreguliere aard van de conflicten en de brutaliserende erfenis van de Tweede Wereldoorlog. Situationele en incidentele oorzaken zoals slecht leiderschap, troepentekort, reactie op vijandelijke wandaden en wraak voor militaire verliezen vormen aanvullende, maar zeker niet in zichzelf voldoende verklaringen. Hoe dan ook lijkt de veelgehoorde suggestie dat extreem geweld vooral een reactie was op extreem geweld van Indonesische zijde ons onhoudbaar.

Onze belangrijkste bijdrage aan het debat over de oorzaken en aard van extreem geweld is de stelling dat in alle conflicten en in het hele spectrum

van oorzaken de geïnstitutionaliseerde straffeloosheid voor de daders en opdrachtgevers die voortvloeyde uit het gedogen en weggijken, de lijm is die de andere oorzakelijke factoren verbindt. De grote mate van zekerheid dat verantwoordelijke ministers in Parijs, Londen en Den Haag en de generaals in de hoofdkwartieren geen verantwoording hoefden af te leggen, dat officieren en manschappen gevrijwaard bleven van straf, en dat zij die hard optraden eerder gewaardeerd dan gestraft of zelfs maar berispt werden, maakte brutalisering van ‘gewone’ troepen waarschijnlijker – bruut geweld werd genormaliseerd. Extreem geweld werd getolereerd en daarenboven – door alle betrokken partijen – systematisch voor strategische doeleinden zoals intimidatie en straf ingezet, als een noodzakelijk en onvermijdelijk kwaad teneinde de oorlog te winnen. De schaal waarop dit gebeurde wisselde in de verschillende conflicten en kan niet direct worden toegeschreven aan beleid. Dát straffeloosheid geïnstitutionaliseerd werd, was echter zonder twijfel een direct gevolg van beleid dat op de hoogste politieke en militaire niveaus werd geïnitieerd en gedragen.